

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 4 Issue 4, p. 447-466, November 2012

Gelenekten Moderne Tarsus'ta Tarımsal Dönüşüm (1839-1856) *From Tradition to Modern: Agricultural Transformation in Tarsus (1839-1856)*

Dr. Songül ULUTAŞ
Mersin Üniversitesi

Öz

Bir tarım devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda gelişen kapitalist ekonomik dönüşümden etkilenme süreci gerek merkezde gerekse taşrada oldukça ilginç veriler ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada, batıda Sanayi Devrimi sonrası tarımsal üretime dayalı kapitalizmin gelişmesinin Tarsus'taki yansımaları incelenmiştir. Merkezde tarım sektörüne yönelik kurumsal anlamdaki gelişmelerin, taşrada ticari tarıma geçiş ve üretim potansiyelindeki artışla sonuçlanması ulaşılan en önemli sonuçlardan biridir.

Anahtar Kelimeler: *Tarımsal Kapitalizm, Osmanlı Ekonomisi, Tarımsal Üretim, Tarsus*

Abstract

The articulation of the Ottoman Empire, which was actually based on agricultural production, with the world economic system during the 19th century exposed quite interesting results in both central and provincial cities. This study, analyzes the impacts of agricultural capitalism that evolved with the Industrial Revolution on the Ottoman Empire and the ramifications of this impact in Tarsus. One of the most important results of this process was that institutional changes in the center regarding the agricultural sector had led to a transition to commercial farming and an increase in the production potential.

Key Words: *Agricultural Capitalism, the Ottoman Economy, Agricultural Production, Tarsus*

Giriş

Osmanlı Devleti, bir tarım ülkesiydi. Geçiminin büyük bir kısmını tarım sektöründen sağlayan Osmanlı, bu alanda dünyanın önde gelen imparatorlukları arasında yer almaktaydı. Ekonominin tarım sektöründe yoğunlaşmış olmasının temel nedeni, Osmanlı Devleti'nin verimli büyük topraklara sahip olmasıydı. Ancak, toprağın nispi yoğunluğuna karşı, işgücü azlığı verimi düşüren önemli bir etkeni. Örneğin, Anadolu'nun kırsal alanlarındaki bu iş gücü azlığı nedeniyle 19. yüzyıl boyunca tarım, büyük ölçüde küçük üreticilerin faaliyet alanı olarak kalmıştır.¹

¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, İletişim Yayınları, 2005, s. 215.

Sanayi Devrimi sonrası kapitalist üretim ve tüketim ilişkilerindeki dönüşüm, tarımsal alanda endüstriyel üretime geçiş için de ciddi bir başlangıç olmuştur. Bu değişim 19. yüzyılda önemli bir tarım imparatorluğu olan Osmanlı'yı da derinden etkilemiştir. Bu bağlamda, Tanzimat hareketi çerçevesinde tarım alanında ülkede ciddi reformlar yapılmıştır. Tüm bu gelişmeler zirai ürünlere olan dış talebin artması ve zirai yapıda birtakım değişmelerin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır.² 19. yüzyılda iç ve dış pazarlar büyüyüp genişlemiş, devletin zirai faaliyetleri de dış pazarlardaki bu gelişmeye paralel yön değiştirmişti.³ Bu açıdan Osmanlı tarımında görülen en önemli değişiklik, pazar için üretimin yaygınlaşması ve üreticilerin önceki dönemlerden çok daha güçlü bir şekilde pazar ilişkilerinin içine çekilmeleriydi.⁴ Ancak, bu dönemde de tarımsal yapıların temelinde küçük üreticilik yer almaya devam etmiştir.

Çukurova, her türlü ürünün yetişmesine olanak sağlayan iklimi ve verimli toprakları ile zirai potansiyeli oldukça yüksek bir bölgeydi. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan ıslah ve yatırım çalışmalarıyla, Osmanlı Devleti'nin en verimli tarım alanlarından biri haline gelmişti.⁵ Tarsus Bölgesi de Çukurova'nın en verimli sahalarından biriydi ve bu verimli topraklar sayesinde tarım sektöründe büyük gelişmeler kaydetmişti. Böylece, ticaret de büyük ölçüde tarımsal ürünlere dayalı olarak gelişmekteydi.

Tanzimat Dönemi'nde Tarım Alanında Yaşanan Gelişmeler

Tanzimat Dönemi ile başlayan ıslahat çalışmaları, tarım alanında da büyük gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Tanzimat yönetimi, öncelikle zirai gelişme programını yürütecek kadroları oluşturarak işe başlamıştır. Bu alandaki ilk gelişme, Mustafa Reşit Paşa'nın 1838'de Hariciye Nazırı olduğu dönemde, Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak bir "Ziraat ve Sanayi Meclisi"nin kurulmasıdır.⁶ Ülkede ticaret, sanayi ve ziraatın geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve çalışmaların tek elden yürütülmesi amacıyla 24 Mayıs 1839 tarihinde Ticaret Nezareti, hemen ertesi yıl ise Ticaret Meclisi kurulmuştur.⁷ Bu gelişmelere paralel olarak Tanzimat'ın ziraatı geliştirme programı çerçevesinde, taşrada Ziraat Meclisleri açılmış ve bu meclislerin gösterdiği gerekçelerle birlikte her eyalet, sancak ve kaymakamlığa birer ziraat müdürü; kaza ve nahiyeler ile büyük köylere de birer ziraat müdür vekili tayin edilmiştir. Ziraat müdürleri için Ziraat Meclisi'nce bir talimatname hazırlanmıştı. Söz konusu talimatname, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Ali Umumi'de uygun görüldükten sonra kabul edilmişti.⁸ Bu talimatnamenin örnekleri tüm taşra merkezlerine yollanmıştır. Bunlardan

² Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, II. baskı, İstanbul, 1997, s. 213.

³ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700–1922*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2004, s. 962.

⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820–1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1994, s. 93.

⁵ Çukurova, Seyhan, Ceyhan ve Tarsus Irmakları'nın getirmiş olduğu alüvyonların biriktirmesiyle oluşmuş verimli bir ovadır. Bkz. Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri (Sosyo-Ekonomik Tarih)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 411.

⁶ Tefrik Güran, "Zirai Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839–1876", *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 219.

⁷ Ali Akyıldız, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836–1856*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, ss. 128–130.

⁸ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, ss. 83–84.

Tarsus'a gönderilen talimatname Kadı tarafından sicillere kaydedilmiştir. Bu talimatname incelendiğinde, tarımsal üretim alanlarında başlatılan ıslahat çalışmalarının bir ürünü olan söz konusu ziraat talimatnamelerinin, oldukça önemli bilgiler içerdiği görülmektedir.⁹

Tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi görevini üstlenen “Ziraat ve Sanayi Meclisi”nin adı daha sonra “Meclis-i Umur-u Nafia” olarak değiştirilmiştir. 1839'da tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapmak için Ticaret Nezareti'nin kurulması üzerine meclis bu nezarete bağlanmıştı.¹⁰ Tımar sisteminin kaldırılmış olması, tarım hukukunun da yenilenmesi gerektiğini ve bunun aciliyetini gündeme getirmişti. Bunun sonucu olarak, 1845 tarihli bir ferman ile 1840'lı ve 1850'li yıllarda üst üste işletilmeyen miri toprağın başka bir çiftçiye işletilmek üzere verilmesi gerekliliği kesin bir dille belirtilmiştir.¹¹ Bu duruma uygun olarak, toprağın boş bırakılmamasına dair Tarsus Şer'iyeye Sicillerinde bol miktarda emirnameye rastlanılmaktadır.¹² Bu yıllara ait Tarsus Şer'iyeye Sicillerinde benzer örneklerle sıklıkla rastlanılmaktadır.¹³

Bu tür örnekler Osmanlı ekonomik sistemi ve bu sistemin taşradaki boyutu hakkında bilgi edinme konusunda oldukça önemlidir; çünkü tımar sisteminin, Tanzimat'tan sonra kaldırılmasına rağmen, Tarsus'ta hâlâ bu sistemin uygulanmaya devam ettiği görülmektedir. 1840'larda tımarlardan alınan gelir kalemlerine hâlâ rastlanılmakla birlikte, 1850'lerde uygulamalardaki aksaklıkların giderilmesine dair taşraya bu konuda birçok emirnamenin gönderildiği görülmektedir. Örneğin, 1 Nisan 1852 tarihli bir emirnamede, tımar sahiplerinin hilelerinin engellenmesi hakkında bir nizamnamenin Tarsus'a gönderildiği belirtilmektedir. Emirnameye göre, bazı tımar mutasarrıflarının beratlarının genellikle babalarının isimlerine kayıtlı olmasından dolayı birtakım hilelerin ortaya çıktığı ve bunun da aksaklıklara sebebiyet verdiği belirtilmektedir. Bu tımar sahiplerinin beratları, babalarının isimleri ile kaydedilmiş olduğundan, bu isimle bir tımara mutasarrıf olmak yanında, kendi adları ile de boşta kalan tımarları üzerlerine almaktaydılar. Dolayısıyla, bu kişiler üzerinde birden fazla tımar toplanmış olmaktadır. Bu durum buldukları mahalle meclisleri tarafından onaylanarak, bazı tımar toprakları üzerinde tekel oluşturulmasına sebebiyet veriyordu. Bunun üzerine, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Muhasebe, bu gibi hile ve ziyanların önünün kesilmesi amacıyla, taşra idarelerine

⁹ Tarsus Şer'iyeye Sicilleri, (TŞS), no: 293, ss. 76–79.

¹⁰ Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841–1861)”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt XIII, sayı 17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (ayrı basım), Ankara, 1989, s. 219.

¹¹ Piatr P. Moiseyev, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu”, *IX. Türk Tarih Kongresi*, 5–9 Eylül 1990, cilt IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 1637.

¹² Örneğin, Hicri 4 Zilkade 1267 (Miladi 31 Ağustos 1851) tarihli bir belgede, Tarsus'un Kusun Nahiyesine bağlı Yenice köyünde, yüklü miktarda hâsılat ve oşür geliri sağlayan bir toprağı tasarruf etmekte olan kişinin askere gitmesi nedeniyle söz konusu toprağın boş kalmasına izin verilmediği belirtilmiştir. TŞS, no: 291, s. 322, Hicri 4 Zilka'de 1267 (Miladi 31 Ağustos 1851).

¹³ 1833 tarihinde Tarsus'a bağlı Ulaş Nahiyesi'nde “21.435 akçelik zeamet” ve “750 kuruş verimli” olarak ifade edilmiş bir toprak üzerinde yarıya mutasarrıf olan Ali'nin ölmesiyle tımarının sahipsiz kaldığı bilinmektedir. Bunun üzerine toprak, Hüseyin oğlu Mehmet'in tasarrufuna verilmişti. Bu kişiye Asâkir-i Mansûre Seraskeri olarak, 1. alay, 6. bölük, 4. onbaşı, 14. nefer olmak üzere söz konusu tımar verilmiştir. Buna göre, usulüne uygun olarak Hicri 14 Rebiü'l-evvel 1249 (Miladi 1 Ağustos 1833) tarihli fermanla adı geçen kişi, 10.717 akçelik tımara mutasarrıf kılınmıştı. TŞS, no: 289, s. 78, b. 290, Hicri 14 Rebiü'l-evvel 1249 (Miladi 1 Ağustos 1833).

birtakım uyarılar göndermiştir. Bu uyarılarla, tımar beratları verilirken, mutasarrıfın ismiyle berat sahibinin aynı kişi olup olmadığına dikkat edilmesi ve hazineye ait tımar hâsılatlarının bir kişinin eline geçmesine engel olunması sağlanmak istenmiştir.¹⁴

Söz konusu dönemde, ziraat müdürleri ve vekillerinin, mahalli meclis ve ahali tarafından, maaşa ihtiyacı olmayan yerli halk arasından seçilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁵ Ayrıca daha önce sözü edilmiş olan talimatnameye göre, yardıma ihtiyacı olanlara tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesine yönelik ödünç para verilecekti.¹⁶ Mültezimler aracılığıyla verilen bu meblağın içinde, fidan ekim bedelleri de bulunmaktaydı. Ziraat müdürlerinin başlıca görevi, tarımsal üretimi ve buna bağlı olarak gelişen sanayiye teşvik ederek ilerlemeye mani olabilecek her türlü olumsuz durumu engellemeye çalışmaktı. Ziraat talimnamesine göre, ziraatı teşvik etmenin, yalnız buğday ve arpa ekiminin çoğaltılması demek olmadığı, bunların yanı sıra gereğine göre çeşitli hububat, pirinç (erz), pamuk, ipek (harir), kök boya gibi ürünlerin de yetiştirilmesi gerektiği belirtilmişti.¹⁷ Hangi tarım ürününün kazancı çok ve hangisi daha fazla yarar sağlayacak ise o ürünün yetiştirilmesinin teşvik edilmesi gerektiği, belirtilen diğer konular arasındaydı. Ayrıca, ziraat taifesi ve rençperlik işiyle uğraşanların çift, orak ve harman mevsimlerinde vergi tahsil etmek amacıyla görevli memurlar tarafından işinden alıkonulmaması gerektiği emredilmişti. Borç ödemek amacıyla çiftçilerin evlerini, öküzlerini ve çift aletlerini; sanayi sahiplerinin ise tezgâhlarını ve diğer malzemelerini satmalarının yasaklanması da bu konuya verilen önemin diğer bir göstergesidir. Toplanan gelirlerin kimsenin hesabına aktarılmaması, ziraat müdür ve vekillerinin kendi tarla ve ekinlerinde çiftçiyi ücretsiz çalıştırmaması konuları da kesin talimatlar arasındaydı.¹⁸ Ziraat müdür ve vekillerinin sorumlu tutulduğu bu konuda temel amaç, devletin miri hâsılatına sekte vurabilecek her türlü etkenin önüne geçilmek istenmesidir.

Ziraat Müdürleri talimnamelerinin arkasından, 1845'te, hayvanların otlatılması, bağ ve bahçelerin korunması hakkında da nizamnameler hazırlanmıştır. Bu nizamnamelerin Tarsus'a gönderilen bir örneğinde, ekili zirai ürünlere zarar verebilecek başıboş hayvanların çobansız bırakılmamasına ilişkin emirler yer almaktadır. Korucular her yerde eski usul üzere gezerek, tarla içinde başıboş hayvan cinsi bulunup bulunmadığını kontrol edecek, eğer varsa her beş ağnamdan 25 para ve diğerlerinden 60 para gelir alarak sahiplerine teslim edeceklerdi. Ayrıca, hayvanlardan bazılarının aç ve susuz bırakılmamasına dikkat edilmesi ve dikkat etmeyenlerin cezalandırılacağı konusunda kesin kurallar konulmuştu. Kurallara uymayan ve hayvanların bakımına dikkat etmeyenlerin cezalandırılmasından da ziraat müdürü sorumlu tutulacaktı.¹⁹

Tarım alanındaki gelişmeleri olumsuz etkileyecek faktörler için önlemlerin geliştirilmesi, Tanzimat'ın tipik yansımalarından biriydi. Örneğin, bağ, bahçe ve dutluk gibi ekim yapılan her tür alana zarar veren hayvanlardan sahipleri sorumlu tutulacaktı. Hayvanların, ancak gübre sağlamak amacıyla, belli dönemlerde tarım alanlarına çobanları

¹⁴ TŞS, no: 291, s. 136, b. 187, Hicri 4 Rebiü'l-evvel 1268 (Miladi 28 Aralık 1851).

¹⁵ TŞS, no: 293, s. 79, b. 55, Hicri 13 Recep 1260 (Miladi 29 Temmuz 1844).

¹⁶ Benzer bir para yardımı "*sermaye akçesi*" adıyla İbrahim Paşa'nın Çukurova'yı işgali döneminde ziraatın geliştirilmesi amacıyla yapılmıştır. Buna göre, İbrahim Paşa Çukurovalı çiftçilere geri ödemeli olmak üzere 1.375.683,5 kuruş para yardımında bulunmuştur. İ.MVL., 931, Hicri 25 Safer 1259 (Miladi 27 Mart 1843).

¹⁷ TŞS, no: 293, s. 78, Hicri 13 Recep 1260 (Miladi 29 Temmuz 1844).

¹⁸ TŞS, no: 293, s. 78.

¹⁹ TŞS, no: 293, s. 76, b. 1, Hicri 13 Recep 1260 (Miladi 29 Temmuz 1844).

gözcülüğünde girmelerinin sağlanması gerekmekteydi.²⁰ Hayvanlar, yaz ve kış mevsimlerinde çobanları olmadan boş bırakılmayacak ve bir yerde ne kadar hayvan varsa o kadar çoban ve sığırtmaç bulundurulacaktı. Kimse çobanları kendi başına tarlasına sokamazdı. Çobanların gözetiminde olan hayvanların verdiği zararları da çobanlar ödemek zorundaydı. Eğer kasıtlı verilmiş bir zarar var ise 24 saatten 7 güne kadar hapis cezası verilmesi kararının alındığı görülmektedir.²¹

Çukurova Bölgesi'nde Yaşanan Tarımsal Gelişmeler

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın, oğlu İbrahim Paşa aracılığıyla Çukurova'yı işgali sırasında, tarımı geliştirme ve verimi arttırma amaçlı çalışmalarda bulunduğu bilinmektedir. İlk olarak, Suriye ve Mısır'dan tarımdan anlayan işçiler (fellahlar) getirterek bölgeye yerleştirmiştir. Pamuk ve şeker kamışı ekimi ağırlıkta olmak üzere yörede daha önce yetiştirilen "kalın arpa" yerine Mısır'dan getirttiği "Duvrak" adıyla bilinen arpanın ekimini başlatmıştır. İbrahim Paşa'nın bölgede tarıma yönelik politikasının asıl hedefi, pamuk üretimini geliştirmektir. Bir yandan tohum ıslahına ağırlık verilirken, diğer yandan su kanallarının inşasına başlanılmıştı. Su kanalları, tarımsal verimi arttırmanın yanı sıra Çukurova için büyük tehdit oluşturan sellerin önlenmesi açısından da en önemli gelişmelerden biriydi.²² Pamuk ve arpanın yanı sıra pirinç üretimini geliştirmek ve verimi arttırmak için girişimlerde bulunmuştur. Örneğin, 1833'te Tarsus nehir mecrasına çeltiklik yapılmasını emretmiştir.²³ İbrahim Paşa'nın Çukurova'da tarımsal gelişmeyi hedefleyen çalışmaları, öncelikle üretimde kalite ve verimliliği arttıracak alt yapı yatırımlarına yönelik olmuştur. Buna göre, gerekli alt yapı kurulunca verim de hızlı bir şekilde artacaktır.

Bu döneme kadar, Tarsus bünyesinde tarım, ancak ihtiyaçları karşılamaya yönelik yani geçimlik olarak yapılıyordu. Bölge kaynakları, insan emeği de dâhil olmak üzere ihtiyacın ötesinde kullanılmıyordu. Bölge nüfusunun büyük çoğunluğunun Yörüklerden oluşması, yerleşik düzene bağlı bir yaşam kurulmasını güçleştirmiş ve buna paralel olarak tarımın gelişmesi de bir hayli zor olmuştur. Bu nedenle, 1830'larda İbrahim Paşa'nın Tarsus'ta tarımsal alana yönelik çalışmaları üretimde verimi arttırırken, 1838 Serbest Ticaret Antlaşması'nın etkileri ise ihtiyaca yönelik üretimden pazara yönelik üretime geçilme sürecini başlatmıştır. Böylece, özellikle tarımsal hammadde üretiminde önemli ölçüde artış yaşanmıştır.

Ubicini, 1850 Türkiye'sine ilişkin gözlemlerinde, Osmanlı Devleti'nin ziraatının zayıflamasına sebep olan başlıca etkenlerin; başta çiftçilerin bilgi eksikliği olmak üzere, iş gücü, sermaye ve ulaşım yollarının yokluğu olduğunu belirtmektedir. Tarım alanında çiftçileri bilgilendirebilecek uzmanların yokluğu, çiftçilerin bilgi eksikliğine ve tarımın gerilemesine sebep oluyordu. Tanzimat'tan sonra vilayetlerin yönetimlerinde görevli bulunan ziraat müdürleri bu amaca yönelik olarak görevlendirilmişlerdi. Ancak bu kişiler, bölgede yaşayanlar

²⁰ TŞS, no: 293, s. 77, b. 1.

²¹ TŞS, no: 293, s. 77, b. 1.

²² *Tarihten Güncele Mersin*, Mersin Belediyesi, Hazırlayan: ODAK (Ortadoğu Toplumsal Araştırmaları Ltd.), 1992, s. 3.

²³ BOA, Hatt-ı Hümayun (HH), 362/20107, Hicri 13 Recep 1249 (Miladi 26 Kasım 1833).

arasından atandıkları için yönettikleri kimseler gibi kendileri de yeteri kadar bilgili değillerdi ve Tanzimat'ın yeni düzenlemelerine de karşı bir tavır içindeydiler.²⁴

İbrahim Paşa da tarımsal üretimin artmasına bir engel olarak gördüğü sermaye eksikliğinin giderilmesine yönelik, Adana ve Tarsus ahalisine “*sermaye akçesi*” adıyla toplam 1.375.683,5 kuruş dağıtmıştır.²⁵ Böylece, Çukurova ahalisi, tarımsal üretime teşvik edilmişti. Ancak, ahalden bazıları bu sermaye akçesini ziraat için kullanırken, bu parayı ticari uğraş alanlarında telef eden ya da diğer kâr getiren işler için harcayanlar da olmuştur.²⁶ Çukurova, İbrahim Paşa'nın egemenliği altında iken, Tarsus Bölgesi gelirlerinin bir kısmı Mısır Hazinesine gönderiliyordu. 1840'lara kadar mukataa gelirlerinin bir kısmının Mısır Hazinesi'ne gönderilmekte olduğunu gösteren kayıtlar mevcuttur. Örneğin, 1840 yılı Tarsus köylerinden ve Yörüklerden alınan 10.500 kuruşluk kışlak bedelinin tamamı, Mısır Hazinesi'ne gönderilmiştir. Diğer bir örnekte de aynı yıl, 42.000 kuruş değerindeki Kusun, Kuştimur, mâl-ı avâız ve Gökçeli mukataasından Mısır Hazinesi'ne gönderilen bedel 41.955 kuruştur.²⁷

Çukurova'da, Mısır işgalinin ardından, tarım alanındaki gelişmelerin durduğu anlaşılmaktadır. Birtakım hastalıklar ve konar-göçer Türkmen aşiretlerinin yarattığı asayişsizlik, tarımsal üretimi çıkmaza sokan olumsuz etkenlerdendi. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti, valiler aracılığıyla ziraatın gelişmesini teşvik etme yoluna gitmişti. Örneğin Adana Valisi, Tarsus Sancağı'na giderek halkı ziraat ve çiftçilikle uğraşmaya teşvik edici nitelikte tebliğler sunmuş ve kaymakam ve diğer idari görevlileri de bu yönde örgütlemişti.²⁸

19. yüzyılda, Osmanlı tarımının en önemli sorunu, emek kıtlığıdır. Bu nedenle, 19. yüzyılda özellikle tarıma yeni açılan bölgelerde ücretli emek kullanan çiftlikler daha yaygındı. 1850'lerden sonra tarımda gelişme gösteren Adana Bölgesi, ücretli işçi çalıştırılan yerler arasında, Mısır'dan sonra ikinci sırayı almıştır.²⁹ Bu önemli bir gelişmedir. Bölgede yapılan ziraat konusunda, 1852–1853 yılları arasında Çukurova'da incelemeler yapan Langlois, Adana'da hasat mevsiminde dışarıdan çok fazla amele geldiğini ve bunlara yemekle beraber sekiz kuruş gibi o zamanın rayicine göre oldukça yüksek bir ücret verildiğini yazmaktadır.³⁰

Bölgede büyük çiftlikler kurulmasında, kapitalist tarım işletmeciliğinin gelişimi yanında coğrafi özelliklerin de etkisi büyüktür. Bölge coğrafi olarak çok geniş bir düzlükten oluşan verimli bir ova niteliğindedir. Ayrıca, ucuz ve kolay ulaşım sağlayan deniz olanaklarına da sahipti.³¹ Bölgedeki tarım alanlarının çoğunun yeni açılmış olması nedeniyle bir çiftçi sınıfının da henüz oluşmadığı görülmektedir. Anadolu'da Adana ve Tarsus Bölgesinin

²⁴ M.A. Ubcini, *Türkiye 1850*, cilt 2, Çeviren: Cemal Karaağaçlı, Tercüman Yayınları, 1977, s. 340.

²⁵ BOA, İrade-i Meclis-i Valâ (İ.MVL), 931, Hicri 25 Safer 1259 (Miladi 27 Mart 1843).

²⁶ BOA, İ.MVL, 931, Hicri 25 Safer 1259 (Miladi 27 Mart 1843).

²⁷ BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), no: 11808, s. 321-329.

²⁸ BOA, Sadaret Amedi Kalemi (A.AMD), 36/31, Hicri 9 Cemaziye'l-evvel 1268 (Miladi 1 Mart 1852).

²⁹ Donald Quataert, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt VI, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1560.

³⁰ Victor Langlois, *Eski Kilikya*, Çeviren: M. Rahmi Balaban, Mersin Halkevi Yayınları, Yeni Mersin Basımevi, Mersin, 1947, s. 7; Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış*, Hürsöz Matbaacılık, Adana, 8. baskı, 1990, s. 208.

³¹ Quataert, a.g.m., 1985, s. 1560.

özellikle pamuk toplama zamanında ortaya çıkan işgücü açığı, Diyarbakır, Harput ve diğer Doğu Anadolu Vilayetlerinden karşılanıyordu.³² Ayrıca devlet, Tarsus Sancağı'nda bulunan boş miri arazilerin imarı için zeytin ağacı yetiştirmek üzere Ayvalık'tan bu işte yetişmiş işçiler de getirtmişti.³³ Böylece, zeytin üretimi için uygun bir iklime ve coğrafyaya sahip olan kentte zeytin yetiştiriciliğine de önem verildiği anlaşılmaktadır. Tarsus'ta ziraat, genellikle ortakçılık ile yapılırdı, çünkü sermaye kıtı. Ayrıca, güvenlik ve yolsuzluk çiftlik sahipleri için iş başında bulunmayı güçleştiriyordu. İşletmelerde muntazam evler yoktu. Çiftçi başılar yani kâhyalar *ahır sekisi* denilen yerde yüksekçe bir yerde hayvanların yanında yatarlardı.³⁴

Tarsus'un Tarımsal Üretim Alanları

19. yüzyılın ilk yarısında, bölgedeki tarım alanları, önemli ölçüde saptanabilmektedir. 1850 tarihli bir kayda göre, Tarsus'un belli başlı tarım alanlarının bulunduğu yerleşim birimleri şunlardır; Elvanlı Mezraları, Tekeli Viranı ve çevresi (Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası), Baltalı, Yenice, Azaklı Mezraları, Hacı Bozan Mezraları, Mahmut Ağa Mezraları (Nimet oğlu Helke Karyesi), Ali Faki Mezraları (Ballıca karyesi), Kargılı, Çıldırım, Yalnız Dam Mezraları, Kocaköy, Yüksek Mezraları, Karsavuran, Batras Mezraları, Büyük ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı Mezraları, Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çingan ve Uç Mezraları, Mahraş, Yaramış ve Frengülüs Mezraları idi.³⁵ Tarımsal açıdan önemli aşar geliri sağlayan diğer yerleşim birimleri ise; Gökçeli Kazası Mezrası, Gökçeli Kazasında Bekirde Mukataası, Namrun bölgesi ve Namrun Kalesi, Ulaş Kazası Mezraları, Tekeli Kazası Mezraları, Külek Kalesi Mezra'ı, Kusun Kazası Mezraları, Zebil (Zibil) Karyesi, Kuşkabaz ve Davarcı ve Denk ve Hüseyin Beğli Mezraları, Dervişler ve Süleyman Beğli ve Mürsel oğlu Kulak Zeamet-i Akça Koyunlu, Ali Efendi oğlu Karyesi, Kara Faki Karyesi ve Halid Ağa Mezra'ı, Deli Minnet ve Çatalgil Mezrası, Kızıl Yaka Karyesi, Köprübaşı ve Bevani Mezrası, Zebir ve Kel Ahmet Karyesi, Kürt Musa ve Delikli Yüş oğlu İskiliç Abdülhadi, Tekfur ve Mülki ve Hacı Bozan Karyesi, Arablar denilen Hasan Ağa ve Abdal Kuyusu, Çayandere Karyesi'dir.

Aşar geliri, tarımın genel durumu konusunda fikir vermektedir. Ancak, zaman zaman yaşanan doğal afetler tarımı ve dolayısıyla vergi gelirlerini etkilemekteydi. Örneğin, 1850 yılı aşar geliri kayıtlarına göre, Tarsus'un aşar geliri 113.800 kuruş iken, 1851 yılı aşar geliri 25.410,5 kuruşa düşmüştü.³⁶ Bir yılda aşar gelirlerinde ortaya çıkan bu düşüşün nedeni, bölgede 1851 yılında yaşanan büyük bir afetti.³⁷ Afetin ne olduğu konusunda bir bilgi verilmemektedir. Ancak, kuraklık, sel, don ya da çekirge istilası gibi bir doğal afet yaşandığı düşünülebilir. Söz konusu afetten, 1851 yılı tarım ürünleri etkilenmiş olduğundan, öşür gelirlerine kimse talip olmamıştı. Bu yüzden, on iki parça aşar geliri emanet usulü ile tayin olunan memurlar tarafından tahsil edilmişti.

³² Tefik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 68.

³³ TŞS, no: 291, s. 169, b. 211, Hicri 20 Zilhicce 1268 (Miladi 5 Ekim 1852).

³⁴ Ener, *a.g.e.*, s. 219.

³⁵ TŞS, no: 291, s. 189, 251, 252.

³⁶ TŞS, no: 291, s. 189, 251-252.

³⁷ TŞS, no: 291, s. 285, Hicri 3 Rebiü'l-evvel 1269 (Miladi 15 Aralık 1852).

“Adana Eyaleti dâhilinde kâin Tarsus Sancağı'nda ikiyüz altmış yedi senesi mahsulâtının derkâr olan afetzedelikden dolayı varîdat-ı öşriyesinden talibi zuhûr itmediğinden emaneten kalmış olan balada muharrer'ül-esami on iki parca varîdat ta'yin olunan memurat ma'rifetiyle bi'l-irade hâsılatı cem'an on yedibin yediyüz yetmiş altı kuruş on iki pareye baliğ olmuş olduğu beyanıyla...”³⁸

Ancak, 1850'de Elvanlı mezraları, Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çingan, Uç mezraları, Mahraş, Yaramış ve Frengülüs mezralarının aşar gelirine dair bir kayıt bulunmadığından, bu yerlerin 1851 yılı aşar geliri toplamdan çıkarılarak bir karşılaştırma yapılmıştır. Dolayısıyla, 1851 yılının toplam aşar geliri, bu yerlerin gelirlerinden çıkarılınca 6163 kuruş 24 para kalmaktadır. Bu durumda, iki yılın aşar gelirleri arasındaki fark artmaktadır ve söz konusu afetin hâsılat üzerindeki yıkıcı etkisi daha açık biçimde görülmektedir.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, 1850 yılı toplam aşar geliri 113.800 kuruş, 1851 yılı toplam 25.410 kuruş 50 para ve 1853 yılı toplam aşar geliri ise 318.350 kuruş olarak tespit edilmiştir. 1851 yılında yaşanan afetin aşar gelirlerinde yarattığı olumsuz etkiden yukarıda bahsedilmişti. 1852 yılına ait aşar kaydına rastlanmamıştır. Bu durumun nedeni büyük ihtimalle, o yıl ekim yapılmamasıdır. 1850 yılı aşar gelirlerine bakıldığında sınırlı yerlerde ekim yapıldığı göze çarpmaktadır. En fazla aşar vergisi veren yerleşim birimi, 20.000 kuruş ile Tekeli Viranı ve çevresindeki Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı Harab mezralarıdır. Hemen arkasında 17.200 kuruşla Baltalı, Yenice ve Azaklı mezraları yer almaktadır. Buna göre, en az aşar veren yerleşim birimleri ise 4100 kuruş ile Kargılı, Çıldırım ve Yalnız Dam mezralarıdır.

1851'de 1850'ye oranla tarım alanları artış göstermiştir. 1851 yılında en fazla aşar toplanan yerler 7634 kuruş 38 para ile Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çingan, Uç mezralarıdır. En az aşar toplanan yerler ise 57 kuruş ile Büyük ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı mezralarıdır. Bu yerlerin afetten en yoğun etkilenen yerler arasında olma ihtimali yüksektir. 1853 yılında hem tarım alanlarında hem de aşar gelirlerinde bir artış dikkati çekmektedir. Hemen hemen tüm yerleşim birimlerinde tarım yapıldığı görülmektedir. Buna göre ilk sıradaki yerleşim birimleri toplam 27.000 kuruşluk aşar geliri ile Namrun Bölgesi ve Namrun Kalesi'dir. Buna karşın, en az aşar geliri sağlayan birim ise 3000 kuruş ile Çayandere Köyü'dür. 1853'te ekim yapılmayan Mahraş, Yaramış, Frengülüs, Büyük ve Küçük Kara Hacılı, Semt-i Hacılı, Karsavuran, Batras, Kocaköy, Yüksek, Kargılı, Çıldırım, Yalnız Dam, Ali Faki ve Hacı Bozan mezralarında 1850 ve 1851 yıllarında ekimin yapılmış olması buraların nadasa bırakıldığı ihtimalini göz önüne getirmektedir. Aynı şekilde, aşar miktarlarının gösterildiği tablo 1'de de görüldüğü üzere 1853 yılında ekim yapılan birçok yerde 1851 ve 1852 yıllarında aşar gelirine rastlanmamaktadır. Dolayısıyla iki yıl ekim yapılırken, iki yıl yapılmadığı ortaya çıkmaktadır. Ancak bazı mezralarda sadece bir yıl ara verilerek, 1852 yılında ekim yapılmamıştır. Bu mezralar ise şunlardır; Tekeli Viranı çevresinde Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab mezraları, Baltalı, Yenice, Azaklı, Mahmut Ağa Mezraları (Nimet oğlu ve Helke Köyü), Büyük ve Küçük Kara Hacılı ve Semt-i Hacılı mezraları.

³⁸ TŞS, no: 291, s. 285, Hicri 3 Rebiü'l-evvel 1269 (Miladi 15 Aralık 1853).

Tablo 1- Tarsus Sancağı'nda 1850, 1851 ve 1853 Yılları Aşar Gelirleri

Tarsus Sancağı'nda Tarım Yapılan Yerleşim Birimleri	1850 Aşar Geliri (kuruş)	1851 Aşar Geliri (kuruş)	1853 Aşar Geliri (kuruş)
Elvanlı Kazası Kura ve Mezraları	-	3660,50	9000
Tekeli Viranı ve Çevresi (Kebiz Höyüğü ve Hamam-ı harab Mezrası)	20000	3566,17	14000
Baltalı, Yenice, Azaklı Mezralarında	17200	2174,00	9000
Hacı Bozan Mezraları	14000	1632,00	-
Mahmut Ağa Mezraları (Nimet oğlu, Helke Karyesi)	12600	1885,00	8800
Ali Faki Mezraları	-	636,50	-
Kargılı, Çıldırım, Yalnız Dam Mezraları	4100	1138,50	-
Kocaköy, Yüksek Mezraları	17000	998,00	-
Karsavuran, Batras Mezraları	12200	845,00	-
Büyük ve Küçük Kara Hacı ve Semt-i Hacı Mezraları	16700	57,00	4100
Sarı İbrahimli, Kalburcu, Köle Musalı, Çıngan, Uç Mezraları	-	7634,38	16700
Mahraş, Yaramış, Frengülüs Mezraları	-	318,00	-
Gökçeli Kazası Mezrası	-	-	15000
Gökçeli Kazasında Bekirde Mukataası	-	-	25100
Namrun bölgesi ve Namrun Kalesi	-	-	27000
Ulaş Kazası Mezraları	-	-	11000
Tekeli Kazası Mezraları	-	-	26100
Külek Kalesi Mezra'ı	-	-	10100
Kusun Kazası Mezraları	-	-	25000
Zibil Karyesi	-	-	5000
Kuşkabaz ve Davarcı ve Denk ve Hüseyin Beğli Mezraları	-	-	14550
Dervişler ve Süleyman Beğli ve Mürsel oğlu, Kulak Zeamet-i Akça Koyunlu	-	-	25500
Ali Efendi oğlu Karyesi	-	-	8000
Kara Faki Karyesi ve Halid Ağa Mezra'ı	-	-	4100
Deli Minnet ve Çatalgil Mezrası	-	-	4500
Kızıl Yaka Karyesi	-	-	4100
Köprübaşı ve Bevani Mezrası	-	-	4100
Zebir ve Kel Ahmed Karyesi	-	-	7000
Kürd Musa ve Delikli Yüş oğlu, İskiliç, Abdülhadi	-	-	15500
Tekfur, Mülki ve Hacı Bozan Karyesi	-	-	10000
Ali Faki ve Ballica Karyeleri	-	-	7100
Arablar denilen Hasan Ağa ve Abdal Kuyusu	-	-	5000
Çayandere Karyesi	-	-	3000
TOPLAM	113800	25410,50	318350

Kaynak: TŞS, no 291, s. 189, 251, 252, Varidat Kayıtları, Miladi 1851, 1852, 1853.

Aşar ile ilgili kayıtlar bölgede bazı tarım alanlarının vakıf toprakları olduğunu göstermektedir. Vakıf toprakları, diğer topraklardan ayrı tutulduğundan, aşar gelirleri de diğer toprakların gelirlerinden ayrı olarak kaydedilmiştir. Tarsus Sancağı'nda, 1850 yılı kayıtlarına göre, 19 adet vakıf toprağı bulunduğu görülmektedir. Bu vakıf toprakları şunlardır; Bulgar Aşık Vakfı, Kesik Köprü Vakfı Mezrası, Mustafa Ağa Vakfı, Camiü'n-nur Vakfı, Osman Aşık Vakfı, Oraklı Cami-i Şerif, Mescid-i Rahmet Vakfı, Mescid-i Sungur Vakfı, Mencik Zaviyesi, Kilise Cami Vakfı, Kilise Cami-i Şerif Müezzinliği Vakfı, Yenice Şih Vakfı, Tekfur Zaviyesi, Rüstem Beğ Vakfı, Feymas Vakfı, Tahtalı Mescid Vakfı, Tahtalı Mescid Vakfı, Tahtalı Cami-i Şerif Vakfı, Cami-i Atik Vakfı ve Makam-ı Şerif Vakfı'dır.³⁹ Söz konusu 19 vakıf toprağı, aşar gelirleri açısından değerlendirildiğinde aşar gelirleri tablosunda da görüldüğü gibi, 1850 yılı aşar geliri toplam 15.220 kuruş, 1851 yılı 10.732 kuruş ve 1853 yılı toplam aşar geliri ise 28.575 kuruştur.⁴⁰ 1851 yılı afetinin olumsuz etkisini vakıf topraklarının aşar gelirlerinde de izlemek mümkündür.

1850'de en fazla aşar gelirine sahip vakıf toprağı, 3000 kuruş ile Makam-ı Şerif Vakfı'na ait topraktır. En az gelire sahip olan toprağı ise 45 kuruşluk aşarla Mescid-i Rahmet Vakfı sahiptir. 1851 yılında en fazla aşar gelirine sahip vakıf, 2500 kuruş ile Rüstem Beğ Vakfı'dır. En az gelir ise 120 kuruşla Kilise Cami-i Şerif Müezzinliği Vakfı'na aittir. 1853'te ise vakıf gelirlerinin arttığı göze çarpmaktadır. Bu yıl en fazla gelir sağlayan vakıf olarak, 8000 kuruş aşar gelirine sahip Camiü'n-nur Vakfı görülmektedir. En az gelir ise 325 kuruşla Feymas Vakfı'na aittir. Vakıf topraklarının genelini aşar gelirleri çok yüksek değildir.

1853'te, ekim yapılan vakıf toprakları diğer yıllara oranla daha yoğundur. 1850'de toplam 7, 1851'de 8 ve 1853'te sadece 2 vakıf toprağında ekim yapılmamıştır. Diğer ekim alalarında görülen toprağı iki yıl boş bırakma usulünün, vakıf topraklarına da uygulandığı görülmektedir. Ancak, bazılarında sadece 1852 yılında ekim yapılmamıştır. Bu topraklar ise, Camiü'n-nur Vakfı, Oraklı Cami-i Şerif, Mescid-i Rahmet Vakfı, Mescid-i Sungur Vakfı, Mencik Zaviyesi, Kilise Cami Vakfı, Rüstem Beğ Vakfı, Feymas Vakfı ve Makam-ı Şerif Vakfı'na ait topraklardır. Bu üç yıllık süreçte gelirlerinde çok büyük dalgalanmalar olan vakıflar olduğu gibi, gelirlerinde değişme olmayanlar da olmuştur. Örneğin, Oraklı Cami-i Şerif Vakfı topraklarından üç yıl 459 kuruş gelir elde edilmiştir. Diğer ilginç bir örnekte ise 1851 yılı tüm tarım yapılan arazilerden elde edilen aşar vergilerinde bir düşüş yaşanırken Mescid-i Rahmet Vakfı ve Tahtalı Cami-i Şerif Vakfı topraklarının gelirlerinde ciddi bir artışın görülmesidir. Mescid-i Rahmet Vakfı, afet yaşanan bir yılda 45 kuruşluk aşar gelirini, 2350 kuruşa yükselterek büyük bir artış kaydetmiştir.⁴¹

³⁹ TŞS, no: 291, s. 189-190, 252.

⁴⁰ TŞS, no: 291, s. 252.

⁴¹ TŞS, no: 291, s. 252.

Tablo 2- Tarsus'ta Tarım Yapılan Vakıf Toprakları ve Bu Toprakların
1850, 1851 ve 1853 Yılları Aşar Gelirleri

Tarım Yapılan Toprakların Bağlı Olduğu Vakıflar	1850 Aşar Geliri (kuruş)	1851 Aşar Geliri (kuruş)	1853 Aşar Geliri (kuruş)
Bulgar Aşık Vakfı	-	-	1050
Kesik Köprü Vakfı Mezrası	-	-	900
Mustafa Ağa Vakfı	-	-	3600
Camiü'n-nur Vakfı	900	550	8000
Osman Aşık Vakfı	-	-	1000
Oraklı Cami-i Şerif	450	450	450
Mescid-i Rahmet Vakfı	45	2350	2400
Mescid-i Sungur Vakfı	575	350	500
Mencik Zaviyesi	2100	1150	1250
Kilise Cami Vakfı	1800	1350	1000
Yenice Şih Vakfı	2100	-	1000
Tekfur Zaviyesi	-	-	1500
Rüstem Beğ Vakfı	2700	2500	2200
Feymas Vakfı	625	200	325
Tahtalı Mescid Vakfı	-	-	450
Cami-i Atik Vakfı	-	-	1350
Makam-ı Şerif Vakfı	3000	912	1600
Kilise Cami-i Şerif Müezzinliği Vakfı	375	120	-
Tahtalı Cami-i Şerif Vakfı	550	800	-
TOPLAM	15220	10732	28575

Kaynak: TŞS, no 291, s. 252.

1840'taki bir düzenlemeyle, taşrada bulunan vakıfların kadıların denetiminde mahalli meclislerce idare edilmesi ve Evkaf Hazinesi'ne gönderilmesi gereken vakıf gelirlerinin miri sandıklara aktarılması kararlaştırılmıştır. Halep ve Adana'da Tanzimat'ın 1841'de uygulanmasına koşut olarak vakıf hesapları merkeze bu tarihten itibaren gönderilmeye başlanmıştır.⁴²

Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nde bu tür sayısal verilerin kayıtlarına çok sık rastlanmamıştır. 1839-1856 yılları arasına ait sadece 1850, 1851 ve 1853 aşar vergisi kayıtları mevcuttur. Bu Şer'iyeye Sicillerinde aşar kayıtlarının düzenli tutulmadığını göstermektedir. Bu nedenle, incelenen sürecin bu konudaki genel durumu hakkında bir karşılaştırma yapılamamaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan Maliye Nezareti Varidat Kayıtlarında, 1841 yılına ait Tarsus toprağı üzerinden elde edilen aşar kaydına rastlanmıştır. Buna göre 1841'de Tarsus aşar geliri toplam, 43.335 kuruştur.⁴³ Bu açıdan bir karşılaştırma yapılırsa 1841-1853 arası 12 yıllık süreçte Tarsus aşar gelirlerinde 7 kat artış görülmektedir. Bu durum, Tarsus tarımının Tanzimat'tan sonra önemli ölçüde ilerleme kaydettiğinin bir göstergesidir.

⁴² Bahaeddin Yediyıldız-Nazif Öztürk, "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları", *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 573.

⁴³ BOA, MAD, 11808, s. 321-329.

Tarımsal Üretim Araçları ve Ölçü Birimleri

19. yüzyıl, modern tarım araç ve makinelerinin gelişimiyle ilgili ilerlemeler kaydedilen bir yüzyıldır. 1839–1856 yılları arasında Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'ne göre, burada eski yöntem ve araçlarla tarım yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre, tarım aracı olarak saban, boyunduruk, çift demiri, kızak, döğen, dirgen, araba, tahra, nacak, kürek ve kazma kullanılmaktaydı.⁴⁴

Yeni üretilen buharlı makinelerle toprak daha az zamanda sürülüyordu. Ancak, hayvan gücünden yararlanmak daha az masraflı olduğu için toprak sürmede başvurulan temel tarım araçları hayvanlardı. Örneğin, 1 dönüm toprağı sürme maliyeti buharlı makine ile 30; bir çift öküzün 5 ile 6.5 arasında ve beygir gücü ile çektiği bir sabanla ise 3 ile 3.5 kuruştur.⁴⁵ Çift sürme işlerinde gücünden yararlanan hayvanlar katır, at ve öküzdü. Büyükbaş hayvanlar arasında öküz, Osmanlı çiftçisinin en fazla kullandığı hayvandı. Öküzün beslenme giderinin diğer hayvanlara oranla fazla olmasına rağmen eğimli ve dik topraklarda çift sürmek için daha elverişli olması tercih nedeniydi. Bir çift at 6-7, bir çift öküz ise 3-4 dönüm toprak sürebiliyordu.⁴⁶ Üstelik bir at ve katırı bütün bir yıl boyunca arpa, yulaf, ot, saman ve kepekle beslemek gerekiyordu. Oysa öküz, 7 ay süreyle burçak ve samanla besleniyor, yılın geri kalan aylarında otlamak üzere çayıra salınıyordu. Sicillerden de anlaşıldığı üzere, tarımda gücünden en fazla yararlanan hayvanlar öküz, camus, inek ve tosundu.⁴⁷ Taşımacılıkta ve özellikle de kervanlarda ise deve ve bargir (at) kullanılmaktaydı.⁴⁸

Tarım ürünlerini ölçmek için kullanılan ağırlık ölçüleri genellikle kıyye, kile, çeki, batman ve kantardı. Bu ağırlık ölçülerinin yanı sıra külek, yük, çuval ve harar gibi ölçüler ise genellikle yerel ölçü araçları olup ağırlıkları da kullandıkları yörelere göre farklılık gösterebilmekteydi. Örneğin, külek, Tarsus yöresinde kullanılan bir ölçüm aracı olup, ağırlığının bu yörede yaklaşık 33 kg. civarında olduğu belirtilmektedir.⁴⁹ Şer'iyeye Sicillerinde yer alan terekelerde, hububat miktarı genellikle külek olarak kaydedilmekle birlikte, kile ile de gösterilmişti. Örneğin, kayıtlarda aynı ürünün, hem kile ile hem de külek ile ölçüldüğüne rastlanmıştır. Buna karşılık sicil belgelerinde, bir küleğin kile olarak karşılığı verilmemiş olduğundan, tam ağırlığı kesin olarak saptanamamaktadır. Ancak, öyle anlaşılıyor ki külek denilen ölçüm aracı, bir kileye denk gelecek şekilde hazırlanmaktaydı. Nitekim ağırlıkları da hemen hemen aynıydı. Bir külek yaklaşık 33 kilo civarında iken, bir kilenin de 1841'den sonra her yerde 35 kilo olduğu bilinmektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan bir belgede, Adana ve Tarsus'ta bulunan köy ve nahiyelerde buğday, arpa ve diğer hububatın, 1 kile ölçü itibarıyla 18 kıyye olan “salame (sallama) külek” ile ölçüldüğü belirtilmektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere 1841'de kilenin her yerde standart hale getirilmesi kararı, taşrada 1850'lere kadar uygulanamamıştır. Alınan bu

⁴⁴ TŞS, no: 289-295.

⁴⁵ Güran, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁶ Güran, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁷ TŞS, no: 289, s. 33-b. 143, Hicri 9 Cemaziye'l-evvel 1257 (Miladi 29 Haziran 1841).

⁴⁸ BOA, Maliye Varidat Defterleri (ML.VRD), no: 2152, Hicri 1262 (Miladi 1846).

⁴⁹ Tarsus'ta yaşayan yerli halk küleğin ağırlığının, yaklaşık olarak 33 kg. civarında olduğunu söylemektedirler. Sözlük anlamı ise ağaçtan yapılmış tahta kovadır. *Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1969, s. 2767.

karara uyulmadığı gibi, Ticaret Nezareti'ne, 10 Aralık 1856 tarihli gönderilen bu mazbatada, yabancı tüccarlardan bazılarının, kendi mağazalarında “silme külek” olarak bilinen daha küçük ölçüde bir külekle ölçüm yapmakta oldukları bildirilmektedir.⁵⁰ Bu hileli uygulamaların engellenmesi için alış verişte kullanılmak üzere Meclis-i Kebir tarafından ayarlanan ve “salame” olarak adlandırılan külekler yapılmıştır. Yapılan bu küleklere, salame damgası basılarak Adana ve çevresinde, tüm hububat ölçümünde kullanılması zorunlu kılınmıştır. Salame damgalı bu küleklerden birer adedi, Mersin ve Tarsus'a da gönderilmiş, ancak buralardaki yabancı tüccarlar, bunu kabul etmeyerek, eski silme küleklerini kullanmaya devam edeceklerini bildirmişlerdir. Bu durumun haksızlığa yol açacağı düşünülerek, konu Adana Meclisi'nde tekrar görüşülmüş ve taşra kilelerinin İstanbul kilesine uyarlanmasına dair daha önce alınmış karara dikkat çekilerek gereğinin yapılması emredilmiştir.⁵¹

1841'den sonra kileye bir standart getirilmiş ve her yerde 20 okka yani 35,27 kg. ağırlığında olan İstanbul kilesi geçerli olmuştur.⁵² Kıyye, 1,282 kg.'dır ve okkayla aynı ağırlıktadır.⁵³ Çeki, Tarsus'ta genellikle pamuk kozası için kullanılmaktaydı. Bir çekinin yaklaşık ağırlığı, 4 kantar olup, 225,798 kg.'a eşittir.⁵⁴ Bir kantar, 44 okka 56,449 kg.'dır.⁵⁵ Batmanın, pamuk kozası, un ve tuz gibi ürünlerin ölçümünde kullanıldığı görülmektedir. 1 batmanın denk geldiği ağırlık ise 7,697 kg.'dır. Ancak bu ağırlık, Adana yöresi için daha farklıydı. Adana'da 1 batman, 4 okka ve 4,848 kg.'a eşit gelmekteydi. Tarsus'ta sıklıkla karşılaşılan diğer bir ölçü birimi ise hayvan yüküydü. Bir hayvan yükü de yaklaşık olarak 162,144 kg.'a eşitti. Deve ve katır yükü arasında pek fark olmamakla birlikte yaklaşık 250 kg.'dır.⁵⁶

Tarımsal Vergiler

Tanzimat'ın getirdiği yeni düzenlemelerden biri de her türlü devlet gelirinin doğrudan devlet hazinesi adına toplanıp, her türlü giderin de devlet hazinesinden ödenmesi üzerinedir. Bu duruma uygun olarak, 1847 Arazi Kanunu'nda⁵⁷ da Anadolu ve Rumeli'de bulunan ve vakıf olmayan tüm topraklarda yetişen ürünlerin tamamının, Hazine-i Celile'ye ait olduğu, hazine adına toplanması ve merkeze gönderilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı.

“Bu def'a tapu hakkında icra olunacak nizamnamedir ki ber-vech-i ati'l-beyân Anadolu ve Rumilinde kain gayr-ı ez-evkâf zuhûr iden arazi-yi miriye mahsulâtının [...] guruslukdan yukarısı canib-i hazine-i celileye ve ondan aşağısı derûhde-i celilede ise de

⁵⁰ Silme, 8 okkalık bir tahıl ölçөгüdür. Ölçek ağzına dek dolu durumda olarak ölçülürdü. Silme külek de külek denilen ölçüm aracının 8 okkalık bir çeşididir. *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, X. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978, s. 3635.

⁵¹ BOA, A.MKT.NZD, 206/77, Hicri 29 Rebiü'l-ahir 1273 (Miladi 10 Aralık 1856).

⁵² Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (Çeviren: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 51; Halil İncalcık, “Introduction to Ottoman Metrology”, *TURCICA*, XV, 1983, s. 333.

⁵³ İncalcık, a.g.m., 1983, s. 340.

⁵⁴ İncalcık, a.g.m., 1983, s. 333.

⁵⁵ İncalcık, a.g.m., 1983, s. 340.

⁵⁶ Hinz, a.g.e., s. 16-17.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya, 1987, ss. 235-238.

bundan böyle mahsulât-ı mezkûrenin tamamıyla hazine-yi celile-yi merkûme canibine aid ve rac'î olur...⁵⁸

Tanzimat'la birlikte bütün bölgelerde 1/10 oranında tahsil edilmeye başlanan aşar vergileri ilk yıllarda emanet usulü ile toplanmıştı.⁵⁹ Ancak, emanet usulünde yapılan birtakım yolsuzluklarla devlet gelirlerine zarar verildiği gerekçesiyle henüz kaldırılmış olan iltizam sistemi, tekrar uygulamaya konuldu. 1839'da kaldırılan iltizam sistemi yerine bir müddet muhassıllar aracılığıyla toplanan aşar vergisinin, 1847 yılı itibariyle çiftçilerin üretim çabalarının desteklemesinde faydalı olacağı düşüncesiyle, devlet görevlilerine ya da zengin kişilere tek ya da ortaklaşa beş yıl süreyle iltizama verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu süreçte, aşar vergisinin belirlenen iltizam bedeli her yıl arttırılarak, vergiye toplam %10 oranında zam yapılmış olunacaktı.⁶⁰ Yani, vergiye yıllara bölünerek azar azar zam yapılmıştı.

Verginin toplanma zamanına ilişkin de bir düzenleme getirilmiştir. 1845 yılından itibaren ahaliden alınan mal vergisinin her yıl "rûz-u hızır ve rûz-u kasım" zamanında toplanması usulünün kaldırılarak, her yıl mahsul zamanından sonra tahsil edilmesine karar verilmişti.⁶¹ Geçimini ticaret, zanaat ve esnaflıkla sağlayanlar arasında tarımsal üretim alanlarında hisseleri olanlar da aynı uygulamaya tabi olacaktı.

"...mahsulât ashabı olmayıbdâ ticaret ve sanâat ve esnaflık ile taayyüş idenlerin cem' idecekleri mahsulât olmadığından ve bu cihetle o makule virgüleri tehir olunması... ashab-ı ziraatte hisseleri mahsulünden sonra virgüleri ahz ve tahsiline dikkat..."⁶²

Mahsul toplama zamanından önce vergi ödemesi, halkın borca girmesine ve ödemelerde aksamalara sebebiyet verdiği için bu yeni uygulamayla onların biraz rahatlaması amaçlanıyordu. 1845 yılından itibaren vergiler, mahsul zamanından sonra peşin olarak aksatılmadan verilmekle beraber geçmişten kalan borçların toplanmasına da devam edilecekti. Bu arada, vergi bedelini zamanında ödemeyenlerin borçları faiziyle birlikte alınacaktı.

"...ahali ve fukara hakkında güçlük olacağı cihetle her bir mahallin virgüsü vakt-i mahsulünde tahsil olunduğu suretde ahali güzeşte ve selem mazeretlerinden kurtularak bu yüzden...bakaya-yı mevcude şimdiden tediye olunmak şartıyla işbu iki yüz altmış bir senesinden bed ile mücerred ahali-yi merkumeye kolaylık olmak için her bir mahal virgüsü rûz-ı hızır ve rûz-ı kasım itibariyle tahsil olunmayıp her mahallin mahsulat cemmiyesi idrakda mübaşeretle andan sonra bir akçe bakaya birağılmayarak senesi içinde kamilen bi't-tahsil maliye hazine-i celilesi tarafına irsal kılınsın..."⁶³

⁵⁸ TSS., no: 290, s. 106, b. 206.

⁵⁹ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt III-IV, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. baskı, 1992, Ankara, ss. 288-289.

⁶⁰ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt XIII, sayı 17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 14.

⁶¹ Rûz-ı hızır, Osmanlı Devleti'nde örfî vergilerin ilk taksitinin toplandığı güne verilen addır. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçal), Aydın Kitapevi, Ankara, 16. baskı, 1999, s. 899.

⁶² TSS, no: 292, ss. 133-134, b. 131, Hicri 13 Cemaziye'l-evvel 1262 (Miladi 9 Mayıs 1846).

⁶³ TSS, no: 292, s. 134, Hicri 13 Cemaziye'l-evvel 1262 (Miladi 9 Mayıs 1846).

1850’li yıllarda Kırım Savaşı nedeniyle askeri ihtiyaçları karşılamak için büyük miktarda hububata gereksinim duyulmuştu. Bazı bölgelerin öşür gelirleri doğrudan devlet adına emaneten idareye veya kısmen para kısmen de ürün alınmak üzere iltizama verilmişti.⁶⁴ Emaneten aşar geliri toplanılan yerler arasında Tarsus Sancağı da yer almaktaydı. 1851’de ülkenin içinde bulunduğu olumsuz koşulların yanı sıra, Tarsus’ta bir de doğal afet yaşanmıştı. Tarsus’ta bu afetten dolayı, 1851 yılı aşar gelirlerinde ciddi boyutta azalma görülmüştür.⁶⁵ Bütün bunların yanı sıra, kayıt esnasında 1108 külek buğdaydan 37’sinin, 478 külek arpadan ise 120’sinin yaşararak ziyan olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶ Bu önemli bir kayıptı ve bu nedenle 1851 yılının Tarsus için çok verimli bir yıl olduğu söylenemez. Ancak 1853’te Tarsus’ta gelirlerin artmaya başladığı görülmektedir. (Bkz. 1850, 1851 ve 1853 yılları Aşar Geliri Tablosu).

Tarımsal Alandaki Gelişmelerin Fiyatlara Yansıması

1839–1856 yılları arasında, Tarsus’ta üretilen tarım ürünlerinin fiyatlarına bakıldığında bir hareketlilik göze çarpmaktadır. Ortalama fiyatlara göre, pamuk en pahalı ürün olarak en ön sırada yer almıştır. En fazla ekimi yapılan ürünlerin başında gelen buğday, arpa ve mahlut (karışık tahıl) hemen hemen birbirini takip eden fiyatlarda alıcı bulmuştur. Tütün ise pahalılık bakımından pamuktan sonra ikinci sırayı almaktadır. Pamuk ve tütün, bu anlamda Tarsus’ta en önemli iki tarım ürünüydü. Ekimi yapılan ürünlerin ortalama fiyatları aşağıdaki tabloda görülmektedir.⁶⁷

Tablo 3- 1839–1856 Yılları Arasında Tarsus’ta Tarım Ürünlerinin Ortalama Fiyatları

Yetiştirilen Ürünler	Ölçü Birimi	Ürünlerin Ortalama Fiyatları (kuruş)
Buğday	1 külek	40,0
Arpa	1 külek	45,0
Mahlut (karışık tahıl)	1 külek	45,0
Pamuk kozası	1 kantar	276,0
	1 kile	172,0
Tütün (Duhan)	1 külek	82,5
Üzüm	1 külek	5,0
Pirinç	1 külek	14,0
Susam (küncü)	1 külek	16,0
Mercimek	1 külek	7,0
Nohut	1 külek	15,0
Darı	1 külek	10,0
Soğan	1 külek	19,0
Harnub (keçiboyunu)	1 kıyye	3,0

Kaynak: TŞS, no: 289-295, Miladi 1839-1856.

⁶⁴ Güran, a.g.m., 1989, s. 15.

⁶⁵ TŞS, no: 291, s. 189, Hicri 1268 (Miladi 1852).

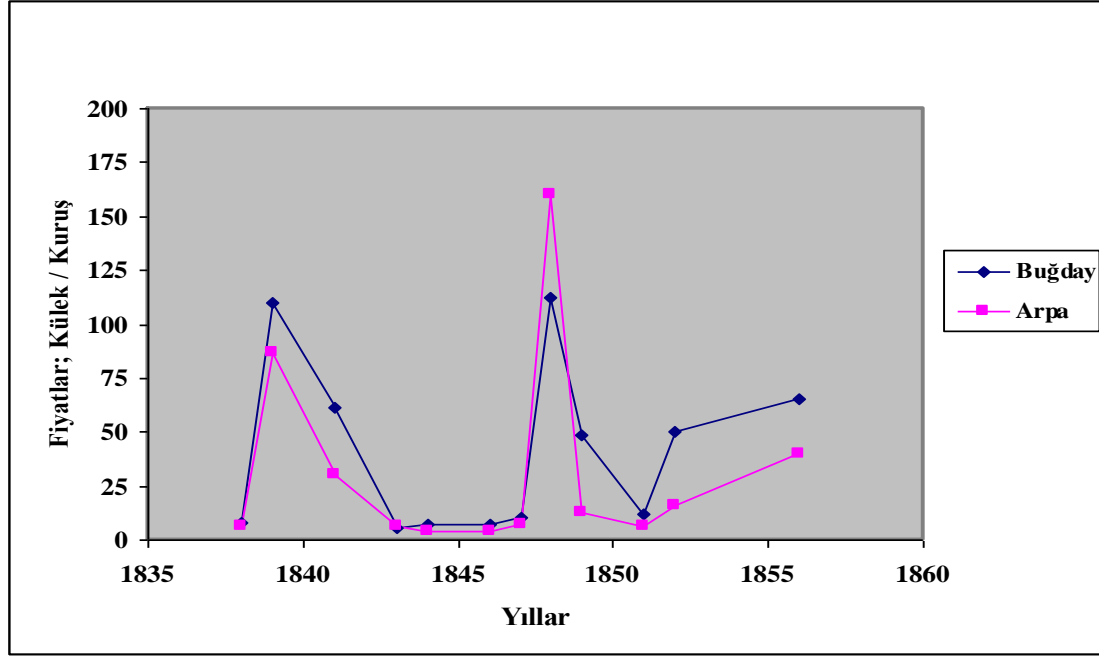
⁶⁶ TŞS, no: 291, s. 189.

⁶⁷ Tablo ve grafiklerde verilen tüm tarım ürünleri ortalama fiyatları Tarsus Şer’iye Sicilleri 289-295 numaralı defterlerde yer alan terekelerdeki verilerden yararlanılarak çıkarılmıştır.

Buğday ve arpanın yıllara göre fiyat değişimlerinde oldukça büyük farklılıklar kaydedilmişti. Kimi zaman arpanın fiyatı buğdayın fiyatını geçerken kimi zaman da tam tersi bir durum yaşanmıştı. Arada farkın olmadığı ya da çok az olduğu dönemler de olmuştu.

Buğday, arpa ve pamuğun yıllara göre fiyat değişimlerine bakıldığında buğday ve arpanın fiyat grafiğinin daha hareketli olduğu göze çarpmaktadır. Bunlara nazaran pamuğun fiyat değişim grafiği daha az değişkenlik göstermektedir.

Grafik 1- 1839–1856 Yılları Arasında Buğday ve Arpa Fiyatlarındaki Değişim

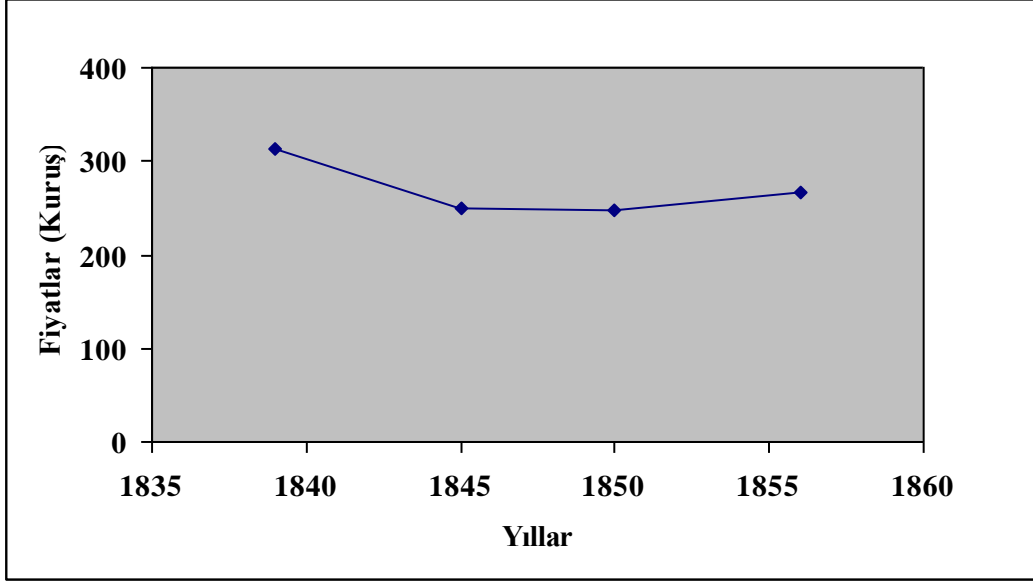

Kaynak: TŞS, no: 289-295.

Grafikte 1’de görüldüğü üzere, buğday ve arpa fiyatlarında ani iniş çıkışlar yaşanmıştır. Özellikle 1839 yılında bir külek buğdayın ortalama fiyatı 110’a; 1848 yılında da bir külek arpanın ortalama fiyatı 160 kuruşa yükselerek rekor fiyatlara ulaşmıştı. Bu ani değişimlerde birtakım etkenler rol oynamış olmalıdır. Ancak, kayıtlarda bu ani düşüş ve yükselişlere sebebiyet veren olaylara ilişkin kesin bilgilere ulaşılammıştır. Bu nedenle, değerlendirme yapılırken olması muhtemel durumlar göz önüne alınmaktadır. Bu etkenler arasında; kuraklık, don, sel gibi iklime bağlı değişimlerle birlikte kıtlık, çekirge istilası ve arz-talep ilişkilerinde görülen değişim gibi durumların da rolü bulunabilirdi. Bazı yıllarda buğday ve arpanın hemen hemen aynı fiyatlara sahip olması, bazı yıllarda ise aralarında ciddi fiyat farklarının yaşanması da dikkat çekmektedir. Örneğin; 1847’de her iki ürün 10 kuruş civarında iken, 1848’de buğday 112,5, arpa ise 160 kuruşa çıkmıştır. 1847 yılına ait arpa ve buğday fiyatlarının bulunduğu kayıtlarda “bir misli zammıyla” ifadesinden belirli aralıklarla zam

yapıldığı da görülmektedir.⁶⁸ 1849'da tekrar bu fiyatlarda bir düşüş yaşanmış; buğday 50, arpa da 12,5 kuruşa kadar inmiştir.

Grafik 2- 1839–1856 Yılları Arasında Pamuk Kozası Fiyatlarında İzlenen Değişim

Kaynak: TŞS, no: 289-295.

Pamuk kozası, 19. yüzyılda serbest ticaret antlaşmalarının da etkisiyle tekstil sektörünün temel hammadde olarak oldukça önem kazanmıştı. Bu nedenle, diğer ürünlere oranla daha fazla fiyatlarla satılmıştı. Pamuk kozası fiyatlarında, yıllara göre çok büyük değişiklikler görülmemesine rağmen, 1839'dan 1856'ya gelinceye kadar az da olsa bir düşüş gözlenmektedir. Bu nedenle, genel olarak, pamuk kozası fiyatlarının istikrarlı bir gidişat izlediği söylenebilir. Pamuk kozasında birim fiyatı kantar üzerinden belirlenmekteydi.

Sonuç

İncelenen süreçte, dünya konjonktüründe üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşümün etkisi ile pazara yönelik üretime geçilmesi, tarıma dayalı ekonomik sisteme sahip olan Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemiştir. Sanayi devrimini yaşayan ve hammadde sıkıntısı çeken Avrupa ülkeleri için verimli tarımsal coğrafyaya sahip ülkeler hedef olarak seçilmişti. Bu süreçte hammadde arayışı içinde olan Avrupalı Devletlerin hedef seçtikleri ülkelerin başında Osmanlı yer almaktaydı. Dünya konjonktüründe yaşanan bu gelişmeler Osmanlı tarım sektöründe bir canlanmaya neden olmuştur. Tarımsal üretime önem veren merkezi idare yürüttüğü düzenleme çalışmaları ile ortaya çıkan bu fırsatı değerlendirmiştir. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde geleneksel yöntemlerle yapılan ihtiyaca yönelik tarımsal üretimden; modern tarım teknikleri ile yürütülen pazara dönük üretime geçilmiştir. Bu süreç Osmanlı

⁶⁸ TŞS, no: 290, s. 129, b. 264.

coğrafyasında zirai açıdan son derece verimli olan Çukurova Bölgesi için de önemli bir dönüm noktası olmuştur.

1830'lu yıllarda İbrahim Paşa'nın Çukurova'da ziraatı geliştirme çabaları sonucu, tarımsal üretimde bir hayli artış gözlenmiştir. İbrahim Paşa, Tarsus'ta sulama kanalları açtırmış, Mısır'dan getirttiği tohumlarla özellikle arpa, pamuk ve pirinç tarımını geliştirmiş, çiftçilere dağıttığı sermaye akçesi ile de sermaye kıtlığı sorununu gidermeye çalışmıştır. Arkasından Tanzimat'ın ziraatı geliştirme çabaları çerçevesinde ziraat talimnameleri hazırlanarak taşra yerleşimlerine dağıtılmış ve ziraatı teşvik için merkez tarafından sık sık emirnameler gönderilmişti. Tarsus Şer'iyeye Sicileri'nde, 1839-1856 arası tarım alanındaki duruma ilişkin ancak 1850'li yılların başlarına ait sayısal veriler elde edilebilmiştir. Bu nedenle, bu süreçte tarımsal üretimdeki artış veya azalışlara dair değerlendirme, söz konusu verilerin ait olduğu yıllar çerçevesinde yapılabilmektedir. Ancak, denilebilir ki 1838 sonrası ticari gelişmelerle de Tarsus, zirai hammadde ihraç eden bir ticaret merkezi haline gelmiş, tarımsal ve ticari faaliyetler iç içe geçmiştir. Bu anlamda araştırmanın en önemli sonucu, dünya konjonktüründe değişen iktisadi zihniyetin Osmanlı ekonomik yapısına yansımalarının ticaret alanında olduğu kadar tarım sektöründe de görülmesidir. Bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti iktisadi kalkınma hamlesini her zaman olduğu gibi kendisini en güçlü hissettiği alanda, yani tarım sektöründe gerçekleştirmiştir. Temkinli yaklaştığı ticaret faaliyetini tarımsal üretim alanında kullanarak ticari tarımın gelişmesine ortam hazırlamıştır. Böylece, tarım sektöründe ihtiyaç için üretimden ziyade piyasa için üretim anlayışı kuvvetli bir şekilde gelişme bulmuştur. Tüm bu gelişmeleri Anadolu'nun tarımsal anlamda son derece verimli bölgelerinden biri olan Çukurova'da izlemek, teoride alınan kararların uygulamada da gerçekleştirilebildiğini gözler önüne sermiştir. Konuya ilişkin bol miktarda sayısal veriye ulaşılması ve bu verilerden yola çıkılarak değerlendirmeler yapılması, söz konusu araştırma sonuçlarının denetlenebilir bir niteliğe kavuşmasını sağlamıştır.

Çalışmanın en önemli tespiti 1839-1856 döneminde Tarsus tarım sektöründe 1838 sonrası Osmanlı kapalı ekonomisindeki kırılmaya paralel bir canlanma yaşanmasıdır. Bölgede bu kırılmanın en önemli yansıması söz konusu bu süreçte ticaret sektöründe gerçekleşmiştir. Ancak ticaretin ana maddesini tarımsal ürünler oluşturmaktadır. Bu bağlamda söz konusu süreçte Tarsus'ta tarımsal anlamda bir modernleşme ve canlanma yaşanmıştır. Bu canlanma etkisini sürecin önemli bir getirisi olan ticari alanda da hissettirerek ticari tarımın gelişmesine ortam hazırlamıştır. Ticari tarımla birlikte bu alanda endüstriyel üretime yönelik gelişmeler de dönüşümün önemli bir diğer boyutunu içermektedir. Ancak tarımsal dönüşümün endüstriyel üretim alanındaki yansımalarını ancak 1860'lardan sonra görmek mümkündür. Özellikle 1860 sonrasında bölgedeki tarımsal faaliyetler çok farklı bir boyuta ulaşarak, pamuk üretiminde ciddi bir atak yaşanacaktır. 1880 sonrası ise bölgede pamuğa dayalı endüstriyel üretim önemli bir gelişme evresine girecektir. Bu nedenle 1860 sonrası Çukurova Bölgesi'nde tarıma dayalı endüstriyel üretimdeki dönüşüm, üzerinde ayrıca durulması gereken önemli bir çalışma alanıdır.

KAYNAKÇA**ARŞİV KAYNAKLARI****BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİ****Defterler:**

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 11808.

Maliye Varidat Defterleri (ML.VRD): 2152.

Perakende Evraklar:

Hatt-ı Hümayun (HH): 362/20107.

İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ.MVL): 931.

Sadaret Amedi Kalemî (A.AMD): 36/31.

Sadaret Mektubi Kalemî, Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD): 206/77.

ANKARA MİLLİ KÜTÜPHANE ŞER'İYE SİCİLLERİ ARŞİVİ

Tarsus Şer'îye Sicilleri (TŞS): 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295 Numaralı Defterler.

ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

AKYILDIZ, Ali, (1992), *Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform 1836–1856*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

BİLGİLİ, Ali Sinan, (2001), *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri: (Sosyo- Ekonomik Tarih)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

CİN, Halil (1987) *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.

Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu yayınları, X. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978.

DEVELİOĞLU, Ferit, (1999), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal), Aydın Kitapevi, Ankara, 16. Baskı.

ENER, Kasım, (1990), *Tarih Boyunca Anadolu Ovasına (Çukurova) Bir Bakış*, Hürsöz Gazetecilik, Yayıncılık ve Matbaacılık, Adana.

GÜRAN, Tefik (1992), “Zirai Politika ve Ziraatta Gelişmeler, 1839–1876”, *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 219–233.

GÜRAN, Tefik, (1988), *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

GÜRAN, Tefik “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841–1861)”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt XIII, sayı 17, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

- HINZ, Walter, (1990), *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çeviren: Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil, (1983), "Introduction to Ottoman Metrology", *TURCICA*, XV, ss. 311-348.
- LANGLOÏS, Victor, (1947), *Eski Kilikya*, (Çeviren: M. Rahmi Balaban), Mersin Halkevi Yayınları, Yeni Mersin Basımevi, Mersin.
- MANSÛRİZÂDE Mustafa Nuri Paşa, (1979), *Netayicü'l-Vukû'at(Kurumlarıyla ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi)*, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), cilt I-IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- MOİSEYEV, Piatr P., (1994), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu", *IX. Türk Tarih Kongresi*, 5-9 Eylül 1990, cilt IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss.1635-1644.
- PAMUK, Şevket (1994), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, İstanbul.
- PAMUK, Şevket, (2005), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- QUATAERT, Donald, (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt III, İletişim Yayınları, ss. 1556-1562.
- QUATAERT, Donald, (2004), *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, (Çeviren: Ayşe Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1997) *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, II. baskı, İstanbul.
- Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1969.
- Tarihten Güncele Mersin*, Mersin Belediyesi, Hazırlayan: ODAK (Ortadoğu Toplumsal Araştırmaları Ltd.), 1992.
- Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını.
- UBUCİNİ, M. A., (1977), *Türkiye 1850*, cilt 2, Çeviren: Cemal Karaağaçlı, Tercüman Yayınları.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin – Öztürk, Nazif, (1992), "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları", *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.